

Heydər Əliyev dövründə Sovet Azərbaycanında ideoloji sistem və İslama münasibət siyasəti

1969-cu
ildə
Azərbaycan
Kommunist
Partiyası
Mərkəzi

Komitəsinin birinci katibi seçilən Heydər Əliyev (1923–2003) Sovet İttifaqı rəhbərliyinin ideoloji xəttini Azərbaycanda sərt intizam və texnokratik idarəçiliklə həyata keçirən sovet rəhbərliyinin ən qəddar

üzvlərindən biri idi. Onun rəhbərliyi dövrü Azərbaycanın sovet sisteminə daha sıx bağlanması, Kommunist Partiyasının nəzarətinin gücləndirilməsi və sovet ideologiyasının ictimai həyatın bütün sahələrində tətbiqinin genişləndirilməsi ilə xarakterizə olunur. Rəsmi məlumatlara əsasən, Heydər Əliyev 10 may 1923-cü ildə anadan olmuşdur. Bəzi sənədlərdə Heydər Əliyevin ulu babalarının İslamı qəbul etmiş yəhudilər olduğu barədə məlumatlar verilir. Həmçinin onun əcdadları arasında kürd mənşəyinin olması iddiası da irəli sürülür. Ailəni yaxından tanıyan bəzi şəxslər onun həyat yoldaşı Zərifə Əliyevanın əcdadlarının da dağ yəhudilərindən olduğunu iddia edirlər.

Heydər Əliyev gənc yaşlarından sovet dövlət strukturlarında fəaliyyətə başlamış və 1944-cü ildən etibarən dövlət təhlükəsizliyi orqanlarında çalışmışdır. Əliyev azərbaycanlıları sistemə mənşəli etməklə məşğul olan Azərbaycan SSR Dövlət Təhlükəsizliyi Komitəsi (KQB) sistemində yüksələrək əvvəlcə müxtəlif rəhbər vəzifələrdə çalışmış, 1964-cü ildə Azərbaycan SSR Dövlət Təhlükəsizliyi Komitəsi sədrinin müavini, 1967-ci ildə isə həmin qurumun sədri təyin edilmişdir. Elə həmin il ona general-mayor hərbi rütbəsi verilmişdir. Bundan sonra azərbaycanlılara qarşı bütün cinayətlər birbaşa bu şəxsin iştirakı ilə baş verib. Təhlükəsizlik orqanlarında formalaşmış idarəçilik təcrübəsi onun sonrakı siyasi fəaliyyətində mühüm rol oynamışdır. O, təhlükəsizlik orqanının rəhbəri kimi sovet dövlət təhlükəsizliyi sisteminin nəzarət və idarəetmə mexanizmlərini yaxından mənimsəmişdi. 1969-cu ildə Azərbaycan Kommunist Partiyası Mərkəzi Komitəsinin birinci katibi seçildikdən sonra bu idarəçilik modelini respublikanın siyasi, iqtisadi və ideoloji sahələrində də tətbiq etdi.

1982-ci ildə Heydər Əliyev Moskvaya aparıldı və Sovet İttifaqı rəhbərliyinin ən yüksək pillələrindən birinə yüksəldi. O, Sovet İttifaqı Kommunist Partiyası Mərkəzi Komitəsinin Siyasi Bürosunun (Politbüro) üzvü seçildi və SSRİ Nazirlər Soveti sədrinin birinci müavini təyin edildi.

Beləliklə, o, yalnız Azərbaycan SSR-in yüksək vəzifəli rəhbərlərindən biri deyil, bütövlükdə Sovet İttifaqının yüksək səviyyəli rəhbərlərindən birinə çevrildi. Onun rəhbərliyi dövrü Azərbaycanın sovetləşdirilməsi prosesinin dərinləşməsi və sovetlərin İslam dininə qarşı ateist siyasətinin daha ardıcıl, inzibati və ideoloji şəkildə həyata keçirilməsi ilə xarakterizə olunur.

Zərdüşt Əlizadə “İkinci respublikanın sonu” kitabında Heydər Əliyevin hakimiyyətə yüksəlişi haqqında yazır: “Bəxt və tale həmişə Heydər Əliyevin üzünə güldürdü. Məsələn, 1960-cı illərin sonlarında Azərbaycan Kommunist Partiyasının birinci katibi Vəli Axundovun rəhbərlikdən uzaqlaşdırılması artıq qəti məsələyə çevrildiyi zaman tale öz sevimlisinin üzünə güldü və həmin dövrdə boşalacaq vəzifəyə iddia edən iki siyasi şəxsi onun yolundan kənarlaşdırdı. Onlardan biri respublika komsomol təşkilatının keçmiş rəhbəri Rafiq Əlizadə idi. O, Tibb İnstitutundakı iş otağında naməlum qatil tərəfindən güllələnərək öldürüldü. İkinci şəxs Azərbaycan Kommunist Partiyası Mərkəzi Komitəsinin katibi Şıxəli Qurbanov idi. O da dış müalicəsi zamanı vurulan iynənin yaratdığı «anafilaktik şok» nəticəsində həyatını itirdi. Taleyin bu lütfü və himayəsi Dövlət Təhlükəsizliyi Komitəsinin sədri Heydər Əliyevi Azərbaycan Kommunist Partiyasının birinci katibi, yəni «Mir Cəfər Bağirovun yerinə» gətirib çıxardı...” Heydər Əliyev respublikanın bütün sahələri üzərində nəzarətini gücləndirdi. Zaman göstərdi ki, o, hətta müxtəlif baxışlara malik qrupların daxilində belə özündən asılı qüvvələr şəbəkəsi yaratmağa çalışırdı. Müxtəlif cəmiyyətlərdə, müxtəlif dövrlərdə siyasi məqsədlərə nail olmaq üçün kütlələrin səfərbər edilməsində müxtəlif amillərdən istifadə olunur. Məsələn, kommunistlər sinfi həmrəylik amilindən istifadə edirdilər. Millətçilər etnik və milli mənsubiyyəti ictimai səfərbərlik vasitəsi kimi tətbiq edirdilər. Dini özlərinə bayraq edənlər isə Allahın adından geniş şəkildə istifadə edirlər. Sinfi, dini və milli həmrəyliklə yanaşı, insanları bir araya gətirən başqa bir amil də

yerliçilikdir. Siyasəti dərindən bilən Heydər Əliyev bu amilin Azərbaycanda nə dərəcədə təsirli olduğunu yaxşı bilirdi (məşhur “haralısən?” sualı). Heydər Əliyev siyasi həyatının müxtəlif mərhələlərində bütün bu amillərdən böyük məharətlə istifadə etmişdi. O, hakimiyyətini qorumaq üçün sovet dövründə dövlət ateizmi və dinsizlik ideologiyasının daşıyıcısı olan yüksək vəzifəli kommunist rəhbərdən sonrakı dövrdə dini simvolları məqsədləri üçün istifadə edən siyasi şəxsiyyətə qədər fərqli siyasi obrazlar nümayiş etdirmişdi. Dövlət Təhlükəsizliyi Komitəsinin (KQB) təlimatlarını dərindən bilən və onları həyata keçirməkdə yüksək bacarığa malik olan bu istedadlı kəşfiyyat zabiti tabeliyindəki rayonların partiya katiblərini şişirdilmiş rəqəmlərlə hesabatlar verməyə məcbur edir, eyni zamanda “pripiska” (saxta statistik göstəricilərin qeydə alınması və təqdim edilməsi) hadisəsinə qarşı amansız mübarizə aparırdı. O, təhlükəsizlik orqanlarında qazandığı idarəçilik təcrübəsindən istifadə edərək öz siyasi xətti ilə uzlaşan şəxslərin rəhbər vəzifələrə yerləşdirilməsinə xüsusi diqqət yetirirdi. Heydər Əliyev Azərbaycanda qohumluq bağlılıqlarını və ənənəvi sosial birlikləri zəiflədərək öz ətrafında şəxsi sədaqətə əsaslanan siyasi çevrə formalaşdırırdı. Yerliçiliyi və qohumbazlığı açıq şəkildə tənqid etdiyi halda, özünə yaxın şəxslərin və həmyerlilərinin mühüm dövlət vəzifələrinə gətirilməsinə xüsusi önəm verirdi. Beləliklə, onun siyasi fəaliyyəti ilə ictimai çıxışları arasında dərin və açıq ziddiyyət yaranırdı. *Başqalarında pislədiyi davranışları özü həyata keçirir, öz siyasi praktikasında tətbiq etdiyi üsulları isə ən sərt ifadələrlə tənqid edirdi. Sözü ilə əməli, bəyan etdiyi prinsiplərlə real siyasi davranışı arasında kəskin uyğunsuzluq onun siyasi fəaliyyətinin səciyyəvi xüsusiyyətlərindən birinə çevrilmişdi.*

Ən kiçik azad fikir əlamətlərini belə sərt şəkildə boğan birinci katib Heydər Əliyev özünü yaradıcı ziyalıların və elmin qayğıkeş himayədarı kimi təqdim edirdi. Sovetlərin sərt ateist siyasəti çərçivəsində inanclı

müsəlmanları nəzarət altında saxlayan bu şəxs sonrakı dövrdə özünü inanlı müsəlman kimi təqdim etmiş və Məkkəyə Həcc ziyarətinə getmişdi. Real sosializmin qatı düşmənlərini vəzifələrə irəli çəkən birinci katib öz çıxışlarında “antisosialistlərə” qarşı amansız mübarizədən danışırdı.

Heydər Əliyevin rəhbərliyi dövründə “Kommunist”, “Azərbaycan gəncləri” və “Elm və həyat” kimi nəşr və mətbuat orqanlarında İslam dini sovet ideoloji xəttinə uyğun olaraq “orta əsrlər cəhalətinin qalığı”, “elmi-texniki tərəqqiyə mane olan dünyagörüşü” və “mürtəcə təsir vasitəsi” kimi təqdim edilirdi. Ateist dünyagörüşünün mətbuat və elmi nəşrlər vasitəsilə yayılması dövlət siyasətinin əsas istiqamətlərindən biri hesab olunurdu. Onun müsəlman və İslam dininə baxışı ikrah, nifrət və təhqir dolu bir baxış idi və Sovet dövründə özünün müsəlman belə bilməkdən xəcalət hissi keçirdirdi.

Onun dövründə televiziya və radio proqramlarında da dinə münasibət əsasən sovet ateist yanaşması əsasında formalaşdırılırdı. Dindar insan obrazı çox vaxt geridə qalmış, savadsız və müasir elmi təfəkkürdən uzaq bir şəxs kimi təqdim edilirdi. Bununla sovet hakimiyyəti dini dünyagörüşünün cəmiyyətdəki təsirini azaltmağa çalışırdı. Heydər Əliyevin rəhbərliyi altında keçən 1969–1982-ci illər Azərbaycanda İslama qarşı açıq repressiya mərhələsindən daha çox, dinə qarşı təşkilatlanmış ideoloji və inzibati nəzarət modelinə keçid dövrü kimi xarakterizə olunur. Dinlə mübarizə yalnız ibadət yerlərinin fəaliyyətinin məhdudlaşdırılması vasitəsilə deyil, həm də təhsil sistemi, mətbuat, elm və ictimai təşkilatlar vasitəsilə həyata keçirilirdi. Bu siyasətin əsas məqsədi “sovet insanı” modelini formalaşdırmaq, dini kimliyin ictimai təsirini zəiflətmək və marksist-leninçi dünyagörüşünü cəmiyyətin əsas ideoloji təməlinə çevirmək idi. Sovet ideologiyası çərçivəsində tək-cə İslamın dini ayin və mərasimləri deyil, onun tarix, mədəniyyət və ictimai həyatdakı rolu da yenidən şərh edilirdi. 1980-ci illərin sonlarında Sovet İttifaqında siyasi və

ideoloji zəifləmə prosesinin başlaması ilə Azərbaycan SSR-də də dini həyat tədricən canlanmağa başladı. Sovet sisteminin ümumi böhranı və ictimai nəzarət mexanizmlərinin zəifləməsi dini fəaliyyətlərin əvvəlki dövrlərlə müqayisədə daha açıq şəkildə meydana çıxmasına şərait yaratdı.

Heydər Əliyevdən sonra Azərbaycan SSR-ə rəhbərlik edən Əbdürrəhman Vəzirov (1930–2022), daha sonra isə Ayaz Mütəllibov (1938–2022) əvvəlki dövrün sərt ideoloji mexanizmlərini eyni səviyyə və intensivliklə davam etdirə bilmədilər. Sovet İttifaqında baş verən dəyişikliklər və ictimai-siyasi proseslər dini həyata münasibətdə də müəyyən yumşalmalara səbəb oldu. Bununla belə, dini fəaliyyətlər hələ də sovet qanunvericiliyi çərçivəsində və dövlət nəzarəti altında qalırdı. Heydər Əliyev dövründə hər şeydən əvvəl texokratik idarəçilik, kadrlar üzərində nəzarət və ideoloji mexanizmlər vasitəsilə sistemin gücləndirilməsi müşahidə olunurdu. Beləliklə, Heydər Əliyevin Azərbaycan SSR-ə rəhbərlik etdiyi 1969–1982-ci illər sovet imperiya idarəçilik modelinin yüksək səviyyədə təşkil olunduğu mərhələlərdən biri hesab edilir. Bu dövrdə siyasi sabitlik və iqtisadi idarəçiliklə yanaşı, sovet ideoloji sisteminin cəmiyyət üzərində təsiri də artmış, dini həyat dövlət nəzarəti altında saxlanılmışdır.

Heydər Əliyev və “Alagöz” əməliyyatı

Heydər Əliyevin sovet təhlükəsizlik sistemində vəzifəcə yüksəlməsində mühüm rol oynadığı deyilən əməliyyatlardan biri “Alagöz” əməliyyatı olmuşdur. Bu əməliyyat onun Azərbaycan SSR Dövlət Təhlükəsizliyi Komitəsində (KQB) əks-kəşfiyyat sahəsində fəaliyyət göstərdiyi dövrə aiddir. Əməliyyatın əsas məqsədi İran və Türkiyə istiqamətindən Sovet İttifaqı ərazisinə qarşı fəaliyyət göstərdiyi iddia edilən xarici kəşfiyyat əlaqələrini müəyyənləşdirmək və nəzarət altına almaq idi.

Mövcud məlumatlara əsasən, 1950-ci illərin ortalarında Azərbaycan DTK-sının əməkdaşları İranla sərhəd bölgələrində xarici kəşfiyyat təşkilatları ilə əlaqələrinin olması ehtimal edilən şəxsləri nəzarətdə saxlayırdılar. Bu çərçivədə “Sabir” kod adlı şəxsin xarici kəşfiyyat strukturları ilə əlaqələri araşdırılmış və ondan sovet təhlükəsizlik orqanlarının nəzarəti altında istifadə edilməsi qərara alınmışdı. Əməliyyat zamanı həmin şəxsin xarici əlaqələrindən istifadə etməklə İran və Türkiyə istiqamətində mövcud olduğu iddia edilən kəşfiyyat kanallarının müəyyənləşdirilməsi və araşdırılması planlaşdırılmışdı. “Alagöz” əməliyyatının həyata keçirildiyi dövrdə Heydər Əliyev hələ yüksək vəzifə tutmurdu. 1923-cü ildə anadan olmuş Heydər Əliyevin həmin vaxt təxminən 32–34 yaşı var idi. O, Azərbaycan SSR DTK sistemində gənc zabit kimi fəaliyyət göstərirdi və bu əməliyyatın hazırlanmasında iştirak edən əməkdaşlardan biri kimi təqdim olunur. Həmin illərdə onun hərbi rütbəsi kapitan idi.

Bu əməliyyat Heydər Əliyevin təhlükəsizlik orqanlarında peşəkar yüksəlişinin mühüm mərhələlərindən biri kimi təqdim edilir. Onun əks-kəşfiyyat sahəsində qazandığı təcrübə DTK strukturlarında nüfuzunun və təsirinin artmasına səbəb olmuş, sonrakı vəzifə yüksəlişi üçün zəmin yaratmışdır. 1950-ci illərin sonlarında o, daha mühüm vəzifələrə təyin edilmiş və 1958-ci ildə Azərbaycan SSR Dövlət Təhlükəsizliyi Komitəsinin əks-kəşfiyyat sahəsində rəhbər vəzifələrdən birini tutmuşdur.

Sonrakı illərdə Heydər Əliyevin sovet təhlükəsizlik sistemində yüksəlişi davam etmişdir. 1964-cü ildə Azərbaycan SSR Dövlət Təhlükəsizliyi Komitəsi sədrinin müavini təyin edilmiş, 1967-ci ildə isə həmin quruma rəhbərlik etməyə başlamışdır. Elə həmin il ona general-mayor hərbi rütbəsi verilmişdir. Bu mərhələdən sonra o, artıq yalnız təhlükəsizlik orqanlarının mühüm simalarından biri deyil, bütövlükdə Azərbaycan SSR-in siyasi sisteminin əsas fiqurlarından birinə çevrilmişdir. “Alagöz” əməliyyatı Heydər Əliyevin DTK strukturlarında peşəkar fəaliyyət

yolunun formalaşmasını göstərən nümunələrdən biri kimi təqdim edilir. Bu hadisə onun gənclik illərindən sovet kəşfiyyat orqanlarının əks-kəşfiyyat metodları ilə işlədiyini və təhlükəsizlik strukturlarında qazandığı təcrübənin sonrakı siyasi yüksəlişində mühüm rol oynadığını göstərən hallardan biri hesab olunur.

Heydər Əliyev və kürd separatçı hərəkatları

Heydər Əliyevin sovet təhlükəsizlik sistemindəki fəaliyyəti yalnız Azərbaycan daxilində baş verən proseslərlə məhdudlaşmırdı. O, Dövlət Təhlükəsizliyi Komitəsinin (DTK/KQB) strukturunda çalışdığı dövrdə Sovet İttifaqının İran, Türkiyə və Yaxın Şərq istiqamətində xüsusi əməliyyatları və siyasi təsir mexanizmləri çərçivəsində fəaliyyət göstərən yüksək vəzifəli sovet təhlükəsizlik rəsmilərindən biri idi. 1950–1960-cı illərdə sovet rəhbərliyi İran və Türkiyə istiqamətində öz geosiyasi maraqlarını qorumaq məqsədilə müxtəlif siyasi, milli və ideoloji qruplardan istifadə edirdi. Kürd məsələsi də sovet kəşfiyyat orqanlarının diqqət yetirdiyi sahələrdən biri idi. Sovet strategiyasında NATO üzvü olan Türkiyə kimi ölkələrə qarşı daxili siyasi təzyiq yaratmaq və bu ölkələrdəki sosial və milli ziddiyyətlərdən istifadə etmək mühüm yer tuturdu.

Bu siyasət çərçivəsində kürd milli hərəkatları ilə bağlı da müəyyən əlaqələr və təsir mexanizmləri formalaşmışdı. Heydər Əliyev həmin dövrdə Azərbaycan SSR DTK sistemində çalışan, sonralar isə bu quruma rəhbərlik edən sovet təhlükəsizlik əməkdaşlarından biri kimi bu proseslərin içərisində olmuşdur. Heydər Əliyevin DTK-da yüksəlişi onun İran və Türkiyə istiqamətində xüsusi təhlükəsizlik fəaliyyəti sahəsində qazandığı təcrübə ilə əlaqələndirilir. 1950-ci illərdə sərhəd bölgələrində əks-kəşfiyyat əməliyyatlarında iştirak edən Əliyev sonrakı illərdə Azərbaycan SSR DTK-sında rəhbər vəzifələrə yüksəldi. 1967-ci ildə Azərbaycan SSR DTK-sının sədri oldu və general-mayor rütbəsi aldı.

1960–1970-ci illərdə sovet kəşfiyyat orqanları Yaxın Şərqdə müxtəlif siyasi qüvvələrlə əlaqələr yaradır və regiondakı milli hərəkətlərdən öz geosiyasi məqsədləri üçün istifadə etməyə çalışırdılar. Kürd siyasi təşkilatları və cərəyanları da bu prosesin mühüm istiqamətlərindən biri idi. Həmin dövrdə formalaşan kürd siyasi strukturlarının bir qismi sonralar daha radikal və separatçı istiqamətlərdə fəaliyyət göstərmişdir. 1978-ci ildə Abdullah Öcalanın rəhbərliyi ilə yaradılmış Kürdüstan Fəhlə Partiyası (PKK) da həmin regional siyasi proseslərin fonunda meydana çıxan təşkilatlardan biri idi. Sovet İttifaqının müxtəlif dövrlərdə kürd siyasi hərəkətlərinə maraq göstərməsi və onlara Türkiyəyə qarşı geosiyasi vasitə kimi yanaşması barədə çoxsaylı iddialar irəli sürülmüşdür. Heydər Əliyevin sovet təhlükəsizlik sistemində yüksək vəzifəli şəxs kimi fəaliyyəti də bu proseslərdən ayrı qiymətləndirilmir. Onun tərəfdarları bunu Sovet dövlətinin maraqlarının müdafiəsi kimi təqdim edirlər. Tənqidçiləri isə Əliyevin sovet kəşfiyyat mexanizmlərinin regionda həyata keçirdiyi siyasi oyunların fəal iştirakçılarından biri olduğunu hesab edirlər. Bu baxımdan, Heydər Əliyevin siyasi fəaliyyətini araşdırarkən yalnız onun Azərbaycan SSR-dəki fəaliyyəti deyil, sovet təhlükəsizlik sistemində qazandığı təcrübə, İran–Türkiyə istiqamətindəki xüsusi fəaliyyətlər və Moskvanın regional siyasətinin həyata keçirilməsində oynadığı rol da mühüm yer tutur. Onun DTK strukturlarından qaynaqlanan idarəçilik modeli sonrakı siyasi fəaliyyətində də özünü göstərmiş, mərkəzləşdirilmiş idarəçilik, kadrlar üzərində nəzarət və təhlükəsizlik yönümlü yanaşma onun rəhbərlik üslubunun əsas xüsusiyyətlərinə çevrilmişdir.

İlham Əliyevin hakimiyyətə gəlməsi və siyasi sistemin davamlılığı

2003-cü ildə Heydər Əliyevin səhhətinin ağırlaşması və vəfatından sonra onun oğlu İlham Əliyev hakimiyyətə gəldi. O, əvvəlcə baş nazir vəzifəsinə

təyin edildi, daha sonra keçirilən prezident seçkilərində qalib elan edilərək Azərbaycan Respublikasının Prezidenti oldu. Bu keçid ailədaxili hakimiyyət ötürülməsi və əvvəlki siyasi sistemin davamı kimi qiymətləndirilir. İlham Əliyevin hakimiyyəti dövründə Heydər Əliyevin əsasını qoyduğu mərkəzləşdirilmiş idarəçilik modeli böyük ölçüdə qorunub saxlanıldı. Dövlət idarəçiliyi strukturunda prezidentlik institutunun gücləndirilməsi, siyasi hakimiyyətin vahid mərkəzdə cəmləşməsi və müxalif siyasi qüvvələrin imkan və fəaliyyət imkanlarının məhdudlaşması ölkənin siyasi sisteminin əsas xüsusiyyətlərindən birinə çevrildi. Hakimiyyət strukturlarında rəhbər kadrlar üzərində uzunmüddətli nəzarət, seçki prosesləri ilə bağlı beynəlxalq təşkilatların tənqidləri və müstəqil media ilə əlaqədar məhdudiyyətlər Azərbaycan siyasi sisteminin avtoritar xüsusiyyətləri kimi qiymətləndirilmişdir. Buna görə də İlham Əliyevin hakimiyyətə gəlməsini yalnız yeni bir liderin meydana çıxması kimi deyil, həm də Heydər Əliyev dövründə formalaşmış siyasi idarəçilik modelinin davamı kimi dəyərləndirmək lazımdır.